

специфики, скільки індикатор хозяйственной необходимости в определенных экологических условиях. Высокие и очень высокие пропорции долотовидных орудий связаны с памятниками, расположенными на ограниченных участках берегов нескольких крупных рек. По мнению автора, это предполагает наличие регионов с интенсивным хозяйственным освоением и использованием водных артерий либо их преодолением, вызываемым определенным способом жизни позднепалеолитических социумов.

N.P. Olenkovsky

CHISEL – SHAPED TOOLS IN THE RECONSTRUCTION OF SOME ASPECTS OF THE LATE PALEOLITHIC ECONOMY

The paper deals with the problem of presence of the most specific type of flint implements – the chisel-like tools in the complexes of the late Paleolithic sites. The author underlines, that the distribution of these articles is not so much the index of the cultural specificity, as the indicator of the economic importance in the definite ecological conditions. High and very high proportions of the chisel-shaped tools are connected with the sites, located on the limited parts of the banks of some big rivers. The author considers, that this fact presupposes the presence of the regions with the intensive developing and usage of these waterways, or their overcoming, which was caused by the definite way of life of the late Paleolithic societies.

І.М. Гавриленко

СПИСОМЕТАЛКИ В ГОСПОДАРСТВІ НАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ДОБИ МЕЗОЛІТУ — ЕНЕОЛІТУ

У статті проаналізовано роль списометалок, матеріальним свідченням використання яких є знахідки кам'яних човників у господарстві археологічних культур доби мезоліту — енеоліту степової та лісостепової зон України.

Населення євразійських та афразійських степів із мезоліту і до початку енеоліту для використання списометалок застосовувало так звані човники. Існують вагомі підстави вважати їх важками списометалок, подібними до північноамериканських «atlatl weights»¹ (рисунок). Відомо, що списометалка була ефективним в умовах відкритих ландшафтів різновидом мисливського озброєння, її застосовували насамперед під час полювання на крупних копитних тварин. Розглянемо природне оточення, дані про господарство та комплекс мисливського озброєння тих археологічних культур, де відомі знахідки човників, щоб з'ясувати, яку роль тут могли відігравати списометалки.

На території України перші човники відомі зі стоянок кукрецької культури (Ігрень 8, Кам'яна Могила, о-в Сурський VІІІ) і трапляються в матеріалах спільнот, пов'язаних із Кукреком генетично або через контакти (з ним самим чи з його культурними спадкоємцями). Серед мезолітичних — це донецька культура (Райгородок), серед неолітичних, крім сурської, у великій кількості човники відомі в матеріалах надпорізької культури. На поселеннях інших, киево-черкаської та донецької, локальних груп дніпро-донецької етнокультурної спільноти (ДДС) човників знайдено менше. Поодинокі їх зразки відомі в неоліті Степового Криму (повідомлення О.О. Яневича) та на пам'ятках буго-дністровської культури (Новорозанівка 2, Ясинове в Україні; Сороки 2, ш. 3 у Молдові).

Кукрецька спільнота сформувалася в причорноморських та приазовських степах між Кримськими горами на півдні та нижніми течіями Південного Бугу і Дніпра

© І.М. ГАВРИЛЕНКО, 2002

на півночі. Ці території наприкінці плейстоцену щільно заселяли стадні тварини — первісний бізон, сайга, широкопалий кінь, гідрунговий осел та інші. На початку голоцену вони зникають або різко зменшується їх кількість, з'являються благородний олень, кабан, косуля, європейський осел, а особливо — тур і тарпан, які утворили в мезоліті основний фон тутешньої фауни. Мешкали ці тварини в умовах відкритого степового ландшафту з лісами та перелісками в долинах річок ².

Успадкувавши епіграветтські культурні традиції спеціалізованих пізньопалеолітичних степових мисливців на бізона, кукрецька людність основою свого господарства мала, згідно з матеріалами стоянок Ігрень 8, Кукрек, Мирне, промисел копитних — насамперед тура, а ще коня, осла, сайгака, зубра, благородного оленя, кабана, косулі та інших. Полували за допомогою дротиків та списів з кістяними стрижнеподібними пазовими наконечниками, які являли собою вдосконалену варіацію анетівських вістер і, судячи з розмірів, призначалися для нанесення глибоких проникних поранень досить крупним тваринам. Кістяні наконечники були оснашені крем'яними мікрівкладнями з вторинною обробкою або без неї ³.

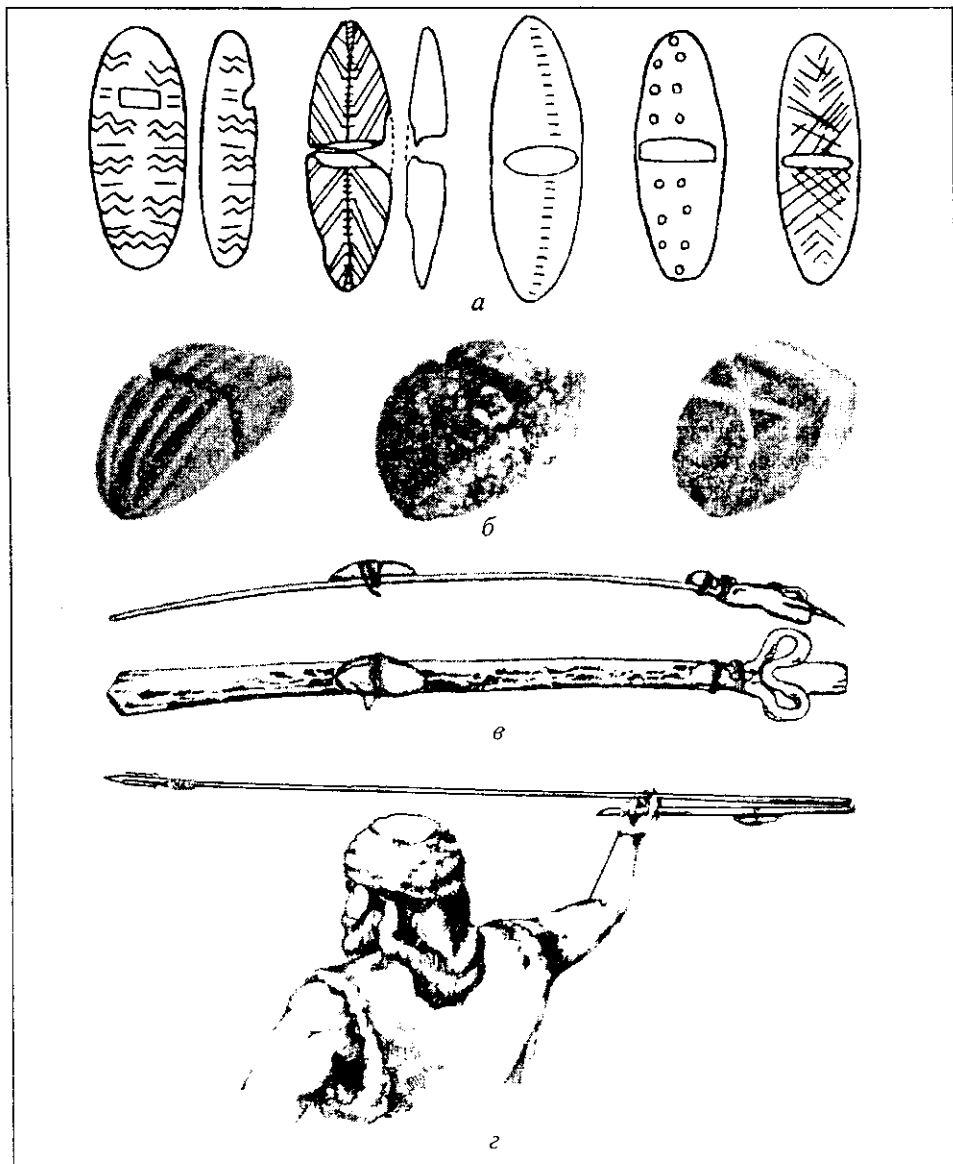
Потребі виготовлення кістяних вкладневих наконечників дротиків була підпорядкована вся крем'яна індустрія. Провідні типи нуклеусів (конічні та олівцеподібні) давали змогу отримувати правильні мікролітичні платівки — напівфабрикати вкладнів — найчисленнішої категорії виробів. У процесі створення самих наконечників використовували, певно, як стругальні ножі по кістці так звані вкладні кукрецького типу. Ними ж могли підстругувати деревки списів. З обробкою наконечників пов'язують і специфічні кукрецькі різці з широкою робочою кромкою, зручною для стругання плоских поверхонь. Геометричні мікроліти, що могли слугувати вістрями стріла, трапляються в кукрецьких комплексах одинично або зовсім відсутні ⁴.

В економіці кукрецької людності Надпоріжжя, як свідчать матеріали Ігрені 8, велику роль відігравало рибальство. Існують припущення, що на відміну від мешканців Надчорномор'я, які слідом за турами на весну та літо піднімалися на вододіли, тутешні общини влітку ловили рибу на Дніпрі та споживали інші водні ресурси. Взимку основу харчування складали м'ясо впольованих у прирічкових лісах копитних та літні запаси риби ⁵.

Отже, у господарстві кукреців списометалки мали широке застосування. До речі, не лише у них, а й у середовищі інших культур півдня України — епіграветтської, ипанської, частково шан-кобинської — стабільне збереження відкритих степових ландшафтів стимулювало тривале використання як основної зброї списометалок і дротиків, що обслуговували головний харчовий промисел — колективне полювання на стадних копитних. Лук та стріли, хоч і були відомі, відповідно до ландшафтно-специфіки суттєвого значення не мали ⁶.

У результаті експериментів з'ясовано, що використання в конструкції списометалки важків у вигляді видовжених кам'яних виробів з поперечними жолобками суттєво збільшувало прицільність зброї ⁷. Коли ж саме і яким чином набули цього вдосконалення списометалки мисливського населення півдня України? У літературі висловлювалися міркування, що човники поширилися на інші території, у тому числі України та Південного Уралу, із Близького Сходу, де відомі їхні найдавніші зразки, датовані XI—IX тис. до н. е. ⁸. Якщо винайдення човників в євразійських степах не було здійснене місцевим населенням самостійно і незалежно від зазначеного регіону, то їх запозичення кукрецькою людністю могло відбутися лише від степових мешканців східніших територій: із Середньої Азії через Прикаспій, Нижнє Поволжя та Подоння, тобто у напрямку, протилежному шляхам поширення на територію України відтворювального господарства та керамічного виробництва ⁹ і, вірогідно, дещо раніше за них.

У Середню Азію списометалки з важками, певно, були занесені хвилями мігрантів — групами раних землеробів та скотарів, які протягом VII—VI тис. до н. е. виселялися внаслідок зростання кількості населення в різних напрямках з іракського Загроса ¹⁰. Логічно припустити, що в Поволжя, Приуралля та Казахстан човники потрапили внаслідок згаданих процесів, адже на сході впливи мігрантів на місцевих мисливців та збирачів досягали плато Устюрт та Північно-Західного Приуралля.

Кам'яні важки і списометалки доби мезоліту — енеоліту: *а* — зразки човників саразійських степів (культура дніпро-донеської спільності); *б* — північноамериканські аналоги човників — «atlatl weights» (важки списометалок); *в* — атлатлі (списометалки) із прикріпленими до них кам'яними важками культури Баскетмейкер (США); *г* — спосіб метання списа за допомогою списометалки (наукова реконструкція І.М. Гаврилєнка, художник Р. Стеблій)

Час появи човників в інвентарі кукрецької культури (кінець бореалу — початок атлантикуму) засвідчують радіокарбоніві визначення, отримані для стоянок Ігрень 8 та Кам'яна Могила. Вірогідно, тим самим інтервалом датується стоянка з човником Райгородок донеської мезолітичної культури¹¹. Згадані знахідки і надалі можуть бути найдавнішими на теренах України, проте поява човників супроводжувала масове поширення в межах степової зони пам'яток, почасти ще раніше кукрецької та донеської культур. Носії першої культури зайняли в той час Нижнє Подніпров'я й Надпоріжжя, другої — басейн Сіверського Дінця та Середнє Подніпров'я.

Причиною зазначених просувань (а частина кукрецької людності зі степового Причорномор'я піднялася вгору не лише Дніпром, а й долинами Південного Бугу та Дністра), як і загалом істотних етнічних перегруповань на території

України на початку пізнього мезоліту, фахівці вважають прогресуючу посуху¹². Кінець бореалу, починаючи з 8300 років тому, у межах сучасної степової зони характеризувався різкою аридизацією клімату та значним поширенням процесів опустелювання далеко на північ¹³. Ці явища, можливо, активізували міграційні процеси в південних районах, що й зумовило проникнення човників зі сходу у середовище степових мисливців України.

Кукрецькі вкладні на стоянках донецької культури і багато інших фактів засвідчують існування контактів між обома спільнотами¹⁴. Тому не виключено, що спосіб оснащення списометалок кам'яними важками донецька людність запозичила від південних сусідів. Самі ж списометалки їй, певно, були відомі раніше, адже крем'яна індустрія цієї автохтонної культури має виразні епіграфетські степові риси¹⁵. Райгородоцька знахідка уламка кістяного наконечника списа та деякі інші засвідчують, що поширеними в інвентарі спільноти вкладнями на мікролітичних платівках із затупленою крайкою оснащали пази таких наконечників¹⁶. Списи застосовували під час промислу степових копитних тварин, м'ясо яких суттєво збагачувало раціон донецьких общин. Численний та розмаїтий мікронабір вказує й на використання луків. Загалом модель господарської адаптації носіїв донецької мезолітичної культури визначається як лісова з елементами степової¹⁷.

У фіналі мезоліту кукрецька людність просунулася ще північніше, досягнувши лісостепової зони України і навіть Полісся¹⁸. Специфіка кукрецького крем'яного комплексу зберігалася тут певний час (Лазарівка в Київському Поліссі, Малоперешепинська 2а у Поворсклі)¹⁹, імовірно — впродовж аридної фази. Та невдовзі відбулася зміна технокомплексу. Можливо, це стало результатом відновлення лісової рослинності, адже кінець бореалу — початок атлантикуму відрізняло найбільше за всю голоценову історію зволоження території з континентальним типом клімату²⁰.

Проте наступним епізодом для півдня Східноєвропейської рівнини стала ще одна глибока аридизація клімату. На півдні відбулося опустелювання степу. У Донбасі 7500—7200 років тому скоротилися площі лісів, понизилася роль широколистяних порід. Палінологічні визначення з неолітичних поселень Нижнього Подоння свідчать, що дефіцит зволоженості зберігався ще якийсь час²¹.

На тлі зменшення біомаси степів мисливській промисел ставав інтенсивнішим, що посилювало антропогенний тиск на популяції і вело до поступового підризу поголів'я основних промислових видів²². Тож зазначені природні процеси, спричинивши кризу мисливського господарства, спонукали населення причорноморських та приазовських степів до впровадження елементів відтворювальної економіки у традиційну систему життєзабезпечення, що привело до порівняно швидкої неолітизації півдня України²³. Оскільки ж періоду доместикації властиве посилене полювання на диких родичів тварин, що приручаються²⁴, як припускають деякі фахівці, промисел тура міг сприяти його первинній доместикації місцевими мезолітичними мисливцями²⁵. Підставою для такого висновку є знахідки кісток начебто свійського бика в нижніх безкерамічних шарах Кам'яної Могили²⁶, хоча на інших кукрецьких стоянках з рештками фауни наявні кістки лише диких видів²⁷.

Общини досить спеціалізованих кукрецьких степових мисливців, які наприкінці мезоліту освоїли майже всі степові простори України, в умовах погіршення природної ситуації опинилися в епіцентрі процесів неолітизації. Під впливом ранніх землеробських племен Подунав'я кукрецька культура у взаємодії з сусідніми мезолітичними дала початок низці ранньонеолітичних спільнот: буго-дністровській, сурській, неоліту Криму, дніпро-донецькій людності Середнього Подніпров'я та Київського Полісся, про що свідчить їхній крем'яний інвентар²⁸.

Так, буго-дністровська культура Середнього Подністров'я та Побужжя постала у середині VI тис. до н. е. внаслідок контактів населення гребениківської культури, яке прийшло дещо раніше з Нижнього Подунав'я, з автохтонним кукрецьким. Тісно пов'язані з дунайськими неолітичними спільнотами, буго-дністровці практикували землеробство, зі свійських тварин знали свиню, собаку, з часом — велику рогату худобу. Однак переважання в культурних шарах кісток диких тварин (бла-

городний олень, тур, косуля, кабан) свідчить, що господарство значною мірою базувалося на мисливстві та рибальстві. З гребениківською культурою буго-дністровську ріднить майже тотожний комплекс мікролітів (середньовисокі й низькі більш-менш симетричні трапеції та ромби). Загалом крем'яну індустрію спільноти характеризувала розвинена мікротекстурна техніка, яка наприкінці V тис. до н. е. (самчинська фаза) доповнилася поширенням асиметричних трапецій, що використовували як наконечники стріл. Відбулася ця зміна мікронаборів на тлі посилення впливів на буго-дністровське населення дніпро-донецьких племен та значної, на думку В.М. Даниленка, інфільтрації останніх²⁹.

Оскільки човники трапляються ще в найдавніших буго-дністровських комплексах, таких як Сороки II, шар 3 (середина VI тис. до н. е.), логічно припустити, що списометалки було запозичено від кукрецького населення. Однак цей вид озброєння не набув особливого поширення в середовищі буго-дністровських племен, на що вказує нечисленність знахідок човників. Відчутно вагомішу роль відповідно до лісостепової ландшафтної специфіки відігравав лук зі стрілами.

Кукрецьке населення Надпоріжжя та Приазов'я під потужним впливом із заходу носіїв буго-дністровської культури дало початок наприкінці VI тис. до н. е. сурській культурі. У господарстві останньої, попри появу скотарства, головне місце займали мисливство та рибальство³⁰. Так, у фауні сурського поселення Семенівка серед свійських тварин представлені велика рогата худоба, вівця, свиня; серед диких — кінь, осел (ці степові тварини виступали основними об'єктами полювання), а також тур, благородний олень, заєць³¹.

Крем'яні вироби спільноти виявляють велику подібність до кукрецьких району Надпоріжжя. Збігається в обох культурах і склад мікролітів — наявність мікроплатівок-вкладнів за майже повної відсутності геометричних форм. Сурські й кукрецькі вироби з кістки, у тому числі вістря дротиків (плоскі, одно- та двопазові), типологічно дуже подібні. Багато спільного мають рибальські знаряддя. З історичної арени сурська культура сходить на початку IV тис. до н. е. З погляду фахівців, це, безумовно, степове явище в культурно-генетичному плані тяжіло до кола південних спільнот, знаходячи паралелі, зокрема, в Нижньому Подонні³².

Неолітичні пам'ятки Степового Криму типу Олексіївської Засухи, які фактично є продовженням існування тут культури Кукрек (III етап її розвитку), були синхронні раннім етапам буго-дністровської та сурської культур і фіксують зміну господарської діяльності населення, яке залишило їх, тобто впровадження елементів тваринництва з розведенням великої рогатої худоби³³. Розвиток цієї культурної групи, схоже, припинився в першій половині IV тис. до н. е. у зв'язку з проникненням до Степового Криму мисливсько-скотарського населення з гребінцево-накольчастою керамікою, спорідненого з неолітичною людністю Нижнього Подніпров'я та Приазов'я³⁴.

Тиск з боку носіїв балканського неоліту (мотичних землеробів культур Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля), які у VI—V тис. до н. е. розселилися з Подунав'я, змусив буго-дністровське населення просунутися у напрямку Київського Подніпров'я, поширюючи на північний схід технологію виробництва кераміки та паростки відтворювальної економіки. Буго-дністровські впливи стимулювали перехід до неолітичної стадії розвитку місцевого населення Подніпров'я, що дало наприкінці V тис. до н. е. початок існуванню культур дніпро-донецької спільноти й фактично завершило процеси неолітизації України³⁵.

Господарство дніпро-донецької спільноти, крім її надпорізького — степового локального варіанта (із переважанням скотарства), зберігало риси попередньої мезолітичної доби, базуючись на мисливстві та рибальстві, чому не в останню чергу сприяли зміни в природному середовищі, адже не пізніше середини V тис. до н. е. почався період достатньої зволоженості, відомий як кліматичний оптимум голоцену³⁶.

Межі поширення в цілому лісостепової донецької культури ДДС охоплюють частину Лівобережжя Дніпра та середню течію Сіверського Дінця. Склалася вона на основі впливу місцевої пізньомезолітичної донецької культури на

прийшлих з півдня носіїв кукрецьких культурних традицій³⁷. Донецький неоліт уже на ранніх етапах характеризувався досить розвиненим рибальством з використанням сіток, неводів та дерев'яних човнів³⁸, суттєво доповнюваним полюванням. Серед знарядь з кременю є вістря списів та стріл, трапещії зі струганою спинкою, серед виробів з кістки — вістря списів з мікролітичними вкладнями³⁹.

Києво-черкаська культура ДДС, що займала територію сучасної лісостепової зони Середнього Подніпров'я, сформувалася на генетичному підґрунті кудлаївської культури з відчутними впливами Кукреку⁴⁰. У господарстві її носіїв скотарство лише зароджувалося, основними заняттями впродовж всієї неолітичної доби залишалися рибальство та мисливство^{41, 42}.

Населення надпорізької культури, розселившись під час переходу дніпро-донецької спільноти до II етапу розвитку з Надпоріжжя у Північне Приазов'я та частково Степовий Крим, змінило на цих територіях сурське населення, яке немовби розчинилося в іншопольському середовищі⁴³, та неолітичну кукрецьку людність Степового Криму, про що свідчить поява там могильника маріупольського типу Долинка⁴⁴. Від інших груп ДДС надпорізьку культуру вирізняв відчутніший розвиток скотарства⁴⁵. У горизонті Д-I поселення Ігрень 8, що репрезентує її початковий етап, представлені кістки диких тварин: оленя, бобра, лисиці, косулі, вовка, борсука, зайця, черепахи, водоплавних птахів, риб, а також свійських: бика, кози⁴⁶. Серед крем'яних виробів того етапу трапляються високі та видовжені трапещії, косі вістря донецького типу, серед виробів із кістки — оснащені крем'яними вкладнями наконечники списів⁴⁷.

Важливе місце в комплексах надпорізької культури пізніших етапів займають крем'яні наконечники дротиків та списів⁴⁸. Фауністичні рештки нижнього культурного шару поселення в ур. Середній Стіг під м. Запоріжжя (етап ІІв надпорізької культури) належать диким тваринам, риbam, свійському бичку, кози, собаці. Матеріали інших пам'яток засвідчують розведення крім зазначених тварин свині. Важливою була й роль рибальства⁴⁹.

Поява в пізніх могильниках надпорізької культури виробів з металу дає змогу зарахувати цю спільноту, на етапі ІІв, до числа перших енеолітичних⁵⁰. Тож населення Надпоріжжя та Приазов'я човники, схоже, застосовувало до доби енеоліту.

Для оснащення металевих знарядь дніпро-донецька людність широко використовувала різні типи мікролітів, зокрема трапещії, що слугували наконечниками стріл, а також платівки із загупленою окрайкою, які застосовували як вкладні в пази кістяних наконечників списів і дротиків. На поселеннях Сіверського Дінця численними були й платівки зі скошеним кінцем. На II етапі розвитку ДДС з'являються двобічнооброблені вістря списів і стріл, що зумовило скорочення кількості й асортименту мікровкладневих форм, які до початку III періоду зникають зовсім. Суттєво, що вістря стріл, дротиків і списів цієї людності за формою мають найближчі аналоги в неоліті — енеоліті степових і лісостепових районів Східної Європи, суттєво відрізняючись від вістер лісових мисливців⁵¹. Відміне від того, що походить із пам'яток лісового неоліту, й кістяне мисливське озброєння, репрезентоване лише наконечниками гарпунів та списів⁵², із домінуванням серед останніх виробів із крем'яними вкладнями з обох боків кістяного стрижня⁵³.

Об'єктами полювання у дніпро-донецьких племен була живність степових просторів і лісів. На поселеннях степового Надпоріжжя в складі дикої фауни головне місце займав тур. У лісостеповій зоні основна кількість кісток диких тварин належала кабану, косулі, бобру, є рештки лося тощо. При цьому промисел турів мав помітніше значення в ранньому неоліті, у пізньому неоліті як в межах сучасної лісостепової зони, так і в зоні степів, на перше місце серед великих тварин висувається благородний олень⁵⁴.

Зникнення човників відбулося разом з розпадом дніпро-донецької спільноти в умовах переходу в середині — другій половині IV тис. до н. е. до енеолітичного етапу розвитку, який супроводжувався припливом у Надпоріжжя, Середнє Подніпров'я та Подонців'я степового скотарського населення, докорінною зміною матеріальної культури та остаточним занепадом (унаслідок поширення

через значну аридизацію клімату сухих степів⁵⁵) колишніх господарських систем із домінуванням мисливства та рибальства.

О.П. Окладніков причиною тривалого збереження списометалок у степових мисливців Євразії вважав полювання на дрібнішу, ніж в лісах, дичину⁵⁶. Та це не відповідає істині. Лук лісових мисливців перевершував списометалку щодо влучності й дальності польоту снаряду, але помітно поступався їй в убійній силі, оскільки дротики мали крупніші й важчі наконечники та деревки⁵⁷. Тому списометалка, набагато дієвіша за малопотужний простий лук, дозволяла промишляти крупних степових копитних, що давало основну кількість м'яса мешканцям степів.

Отже, списометалки, відомі в прильодовиковій зоні Східної Європи ще із заключних етапів плейстоцену (принаймні після 18 тис. років тому), де їх пов'язують із носіями східнограветтської культурної традиції⁵⁸, у фіналі плейстоцену — на початку голоцену зникли на півночі України (у зв'язку з поширенням лісової рослинності), однак продовжували слугувати як надійна мисливська зброя населенню степової України⁵⁹ під час колективного промислу стадних копитних. Стабільне збереження тут відкритих ландшафтів сприяло тривалому існуванню моделі господарської адаптації степових мисливців (а з нею й використанню списометалки) від пізнього палеоліту до неоліту (кукрецька культура), а можливо — і до енеоліту включно. Пізньопалеолітичні мисливці на стадних бізонів використовували дротики під час загонного полювання, наносячи по оточеним групам тварин удари зблизька, що не потребувало високої прицільності мисливського озброєння. У мезолітичних степових мисливців Північного Причорномор'я велику роль почав відігравати індивідуальний промисел нестатних або малостатних лісостепових копитних, насамперед тура, методом скрадування⁶⁰. Останній передбачав нанесення ударів із більшої, ніж до того, відстані. Реакцією на зміну об'єкта промислу та умов полювання стало вдосконалення в другій половині мезоліту конструкції списометалки важками — «човниками», що істотно поліпшило прицільність кидків дротиків і дало змогу ефективно промишляти поодиноких тварин.

Від кукрекців списометалки з важками потрапляють до населення донецької мезолітичної культури та неолітичної буго-дністровської. Згодом списометалки продовжили побутування в мисливському арсеналі новопосталих неолітичних спільнот: сурської, дніпро-донецької, кримської степової. У кукрекців списометалка виступала як основна зброя, а людність інших культур використовувала її по чергово з луком залежно від ландшафтних умов конкретного полювання (залісена місцевість — лук, відкрита — списометалка). Можна припускати більшу роль списометалки в південних регіонах у населення сурської, надпорізької та кримської степової неолітичних культур і меншу — в лісостепах, у носіїв донецької мезо-неолітичної, кієво-черкаської та буго-дністровської культури.

Палеоландшафтні та палеоекономічні реконструкції свідчать, що човники з'явилися в умовах степового або близького йому природного оточення у населення, основу господарства якого становило полювання на великих копитних тварин, що заселяли відкриті рівнинні простори. Згодом списометалки з важками-«човниками» могли використовувати й у разі змін ландшафтів та тваринного світу (опустелювання або, навпаки, поширення лісостепу з відповідним посиленням значення елементів моделі господарської адаптації лісових мисливців). Отже, наведений аналіз надає додаткові аргументи на користь визнання за човниками функції важків списометалки.

¹ Окладніков А.П. К истории культурно-этнических связей населения Евразии в III—II тыс. до н. э. («Утужки» и «човники» — атлать?) // СЭ. — 1966. — № 1; Гавриленко Г.М. До питання про призначення кам'яних човників // Полт. археол. збірник. — Полтава, 1994. — № 2; Його ж. Човники — як свідчення використання списометалок за доби мезоліту — енеоліту // Тези всеукр. наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». — Переяслав-Хмельницький, 1994.

² Библикова В.И. Фауна из мезолитических поселений Белолесье и Гиржево (Нижнее Поднестровье) // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1978. — С. 28; Його ж. Тернофауна поселения Мирное // Прил. к кн.: Станко В.Н. Мирное. Про-

блема мезолита степей Северного Причерноморья. — Киев, 1982. — С. 163; *Бибикова В.И., Белан Н.Г.* Тарпан эпохи мезолита Северного Причерноморья // Материалы каменного века на территории Украины. — Киев, 1984. — С. 74—75.

³ *Станко В.Н.* Указ. соч. — С. 10—12, 76—77, 111—115, 122—125; *Телегін Д.Я.* Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тисячоліття до н. е.). — Киев, 1982. — С. 112, 119; *Нужный Д.Ю., Яневич А.А.* О хозяйственной интерпретации памятников кукурекской культурной традиции // КСИА. — 1987. — Вып. 189. — С. 39—40; *Яневич А.А.* Поздний мезолит и неолит Крыма: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1987; *Яневич О.О.* Этапи розвитку культури Кукрек в Криму // Археологія. — 1987. — № 58. — С. 16—17; *Смольянинова С.П.* Палеолит и мезолит степного Побужья. — Киев, 1990. — С. 93—94, 99; *Нужный Д.Ю.* Развитие микролитической техники в кам'яному віці. — К., 1992. — С. 124, 154; *Залізняк Л.Л.* Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — С. 80, 99, 101, 175, 177, 180, 207, 209—210.

⁴ *Даниленко В.Н.* Неолит Украины. — Киев, 1969. — С. 10; *Телегін Д.Я.* Зазн. праця. — С. 98; *Яневич О.О.* Этапи... — С. 16—17; *Залізняк Л.Л.* Зазн. праця. — С. 99, 101, 175.

⁵ *Телегін Д.Я.* Зазн. праця. — С. 198; *Залізняк Л.Л.* Зазн. праця. — С. 96, 179, 181.

⁶ *Нужный Д.Ю.* Микролитична метална зброя фінальнопалеолітичних і мезолітичних мисливців Гірського Криму // Археологія. — 1999. — № 1. — С. 22.

⁷ *Нерсесов Я.Н.* Атлатль — традиционное оружие индейцев Юго-Запада США и Северной Мексики // СА. — 1989. — № 4. — С. 236—240.

⁸ *Даниленко В.Н.* Указ. соч. — С. 10, 186; *Матюшин Г.Н.* Экологические кризисы, производящее хозяйство и цивилизации // Древности. — М., 1992. — С. 22—23, 30.

⁹ *Залізняк Л.Л.* Зазн. праця. — С. 226—230, 326.

¹⁰ *Шницерльман В.А.* Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989. — С. 97—101.

¹¹ *Телегін Д.Я.* Зазн. праця. — С. 46, 49, 118; *Залізняк Л.Л.* Зазн. праця. — С. 175, 179.

¹² *Даниленко В.Н.* Указ. соч. — С. 176; *Матюшин Г.Н.* Рец.: *Телегін Д.Я.* Мезолітичні пам'ятки України (IX—VI тисячоліття до н. е.). — К., 1982; *Телегін Д.Я.* Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР (Карта местонахождений). — Киев, 1985 // СА. — 1988. — № 3. — С. 263—264; *Залізняк Л.Л.* Зазн. праця. — С. 180, 210; *Гавриленко І.М.* Змішанківська археологічна культура. — Полтава, 2000. — С. 91—92.

¹³ *Спирidonова Е.А.* Эволюция растительного покрова бассейна Дона в верхнем плейстоцене — голоцене. — М., 1991. — С. 197, рис. 37; *Таврушин Ю.А., Спирidonова Е.А., Алексеева Л.В., Бессуднов А.Н.* Комплексное изучение памятников каменного века в Среднем Поосколье // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны / Тез. докл. науч. конф. — Липецк, 1992. — С. 65.

¹⁴ *Залізняк Л.Л.* Зазн. праця. — С. 175, 180, 198, 219; *Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.М.* До походження дніпро-донського неоліту Лисостепового Подніпров'я // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 90.

¹⁵ *Станко В.Н.* Ранний мезолит степей Северного Причерноморья / Первобытная археология — поиски и находки. — Киев, 1980. — С. 107; *Телегін Д.Я.* Зазн. праця. — С. 185; *Горелик А.Ф.* Мезолит Северо-Восточного Причерноморья / Материалы каменного века на территории Украины. — Киев, 1984. — С. 16; *Залізняк Л.Л.* Зазн. праця. — С. 122, 128, 196, 211.

¹⁶ *Телегін Д.Я.* Зазн. праця. — С. 183; *Нужный Д.Ю.* Развитие... — С. 114; *Залізняк Л.Л.* Зазн. праця. — С. 116, 194.

¹⁷ *Залізняк Л.Л.* Зазн. праця. — С. 267.

¹⁸ *Нужный Д.Ю., Яневич А.А.* Указ. соч. — С. 38; *Залізняк Л.Л.* Зазн. праця. — С. 175, 180.

¹⁹ *Залізняк Л.Л.* Эпоха мезолита и типы мезолитического хозяйства Восточной Европы // Первобытная археология. — Киев, 1989. — С. 85; *Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.М.* Зазн. праця. — С. 82—90.

²⁰ *Веклич М.Ф., Герасименко Н.П.* К вопросу о стратиграфии мезолитических и неолитических памятников Луганской области / Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: Тез. докл. — Луганск, 1990. — С. 21—22; *Герасименко Н.П.* Природная среда древнего человека Донбасса в голоцене / Оточуюче середовище і стародавнє населення України. — К., 1993. — С. 35—36; *Реконструкція природного середовища давньої людини на стоянці Амвросіївка* // Археол. альманах. — Донецьк, 1994. — № 3. — С. 264.

²¹ *Спирidonова Е.А.* Указ. соч. — С. 138, 198—200; *Герасименко Н.П.* Природная среда... — С. 35.

²² *Залізняк Л.Л.* Передісторія України... — С. 102.

²³ *Котова Н.С.* Природно-климатические изменения и неолитическое население степной Украины // Оточуюче середовище і стародавнє населення України. — К., 1993. — С. 23.

²⁴ *История первобытного общества. Эпоха классового образования.* — М., 1988. — С. 43.

²⁵ *Нужный Д.Ю., Яневич А.А.* Указ. соч. — С. 40.

²⁶ *Даниленко В.Н.* Указ. соч. — С. 12.

²⁷ Телегін Д.Я. Зазн. праця. — С. 104, 112.

²⁸ Даниленко В.Н. Буго-днестровская культура // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 119; Колосов Ю.Г. Неолит Крыма // Там же. — С. 155; Нужный Д.Ю., Яневич А.А. Указ. соч. — С. 39; Залізняк Л.Л. Передісторія України... — С. 179—180, 210, 214.

²⁹ Даниленко В.Н. Буго-днестровская культура. — С. 119—126; Непріна В.І. Виникнення та розвиток рибальства на території України // Археологія. — 1988. — № 64. — С. 30; Непріна В.І. Рыболовство в мезолите — энеолите Украины // Рыболовство и морской промысел в эпоху мезолита — раннего металла в лесной и лесостепной зоне Восточной Европы. — Л., 1991. — С. 112; Нужный Д.Ю. Развитие... — С. 60; Черныш Е.К. Буго-днестровская культура // Археология. Неолит Северной Евразии. — М., 1996. — С. 22, 24—26; Залізняк Л.Л. Передісторія України... — С. 183, 213, 230, 232.

³⁰ Даниленко В.Н. Сурско-днепровская культура // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 134—135, 139; Непріна В.І. Виникнення та розвиток... — С. 30; Непріна В.І. Рыболовство... — С. 112, 114.

³¹ Секерская Е.П. Археозоологические материалы неолитического поселения Семеновка // Археол. вестник — Запорожье, 1992. — № 3. — С. 7—8.

³² Даниленко В.Н. Сурско-днепровская культура... — С. 135, 137—138; Телегін Д.Я. Области культур эпохи неолита юга европейской части СССР. их хронология и периодизация // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. — Днепропетровск, 1988. — С. 53; Телегін Д.Я. Юг Восточной Европы // Археологія. Неолит Северной Евразии. — М., 1996. — С. 44—45; Телегін Д.Я. Про культурно-етнографічну спільність на півдні України в мезоліті: їх генезис та участь у неолітизації регіону // Археологія. — 1999. — № 3. — С. 22—23, 25; Залізняк Л.Л. Передісторія України... — С. 98, 175, 179, 210—211, 218.

³³ Колосов Ю.Г. Указ. соч. — С. 155—156; Яневич О.О. Этапы... — С. 13—17.

³⁴ Телегін Д.Я. Юг... — С. 48.

³⁵ Титова Е.Н. О контактах населения киево-черкасской и буго-днестровской культур // Каменный век на территории Украины. — Киев, 1990. — С. 29—30; Залізняк Л.Л. Передісторія України... — С. 180, 210, 219; Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.М. Зазн. праця. — С. 90.

³⁶ Артюшенко А.Т. Растительность лесостепи и степи Украины в четвертичном периоде. — Киев, 1970; Залізняк Л.Л. Ранній мезоліт України // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 4.

³⁷ Горелик А.Ф. Мезолит бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1986. — 12 с.; Нужный Д.Ю. Развитие... — С. 60; Гаскевич Д.Л. Нові неолітичні пам'ятки басейну ріки Хорол // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 1997. — Вип. 1. — С. 83; Залізняк Л.Л. Передісторія України... — С. 212, 218, 243.

³⁸ Непріна В.І. Виникнення та розвиток... — С. 30; Горелик О.Ф. Рибальські грузила з поселення Ольхова 5 на Сіверському Дінці // Археологія. — 1991. — № 4. — С. 75.

³⁹ Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968. — С. 98—100; Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Поселення днепро-донецької етнокультурної общности епохи неоліта. — Киев, 1998. — С. 35.

⁴⁰ Костенко Ю.В., Титова О.М. Неолітичні пам'ятки на р. Трубіж // Археологія. — 1988. — № 64. — С. 60, 67; Титова О.М. Неолітичні пам'ятки Київщини // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини: Тез. докл. наук.-практ. конф. — К., 1991. — С. 90; Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.М. Зазн. праця. — С. 89—90.

⁴¹ Непріна В.І. Виникнення та розвиток... — С. 30; Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Указ. соч. — С. 23—24.

⁴² Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Указ. соч. — С. 108.

⁴³ Даниленко В.Н. Сурско-днепровская культура... — С. 139.

⁴⁴ Колосов Ю.Г. Указ. соч. — С. 156.

⁴⁵ Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура... — С. 210; Телегін Д.Я. Днепро-донецкая культура // Археология Украинской ССР. — Киев, 1985. — Т. 1. — С. 157; Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Указ. соч. — С. 22.

⁴⁶ Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Указ. соч. — С. 61.

⁴⁷ Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура... — С. 131; Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Указ. соч. — С. 23.

⁴⁸ Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Указ. соч. — С. 23.

⁴⁹ Непріна В.І. Виникнення та розвиток... — С. 30; Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Указ. соч. — С. 70, 72.

⁵⁰ Телегін Д.Я. Днепро-донецкая культура... — С. 166.

⁵¹ Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура... — С. 56, 128, 140—143, 204; Телегін Д.Я. Днепро-донецкая культура... — С. 159, 162, 165.

⁵² Телегін Д.Я. Днепро-донецкая культура... — С. 159—160; Телегін Д.Я. Юг... — С. 50.

⁵³ *Левенок В.П.* Неолитические племена лесостепной зоны европейской части СССР // *Этнокультурные общности лесной и лесостепной зоны европейской части СССР в эпоху неолита / МИА.* — 1973. — № 172. — С. 194.

⁵⁴ *Телегин Д.Я.* Дніпро-донецька культура... — С. 204—205, 209—210; *Телегин Д.Я.* Днепро-донецкая культура... — С. 171.

⁵⁵ *Спиридонова Е.А.* Указ. соч. — Рис. 37.

⁵⁶ *Окладников А.П.* Указ. соч. — С. 125—126.

⁵⁷ *Нерсесов Я.Н.* Указ. соч. — С. 234; *Гавриленко І.М.* До питання... — С. 40, 42; *Його ж.* Човники... — С. 11.

⁵⁸ *Нужний Д.Ю.* Нові дані про пізній палеоліт Овруцького краю // *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини.* — К., 1998. — Вип. 2. — С. 83.

⁵⁹ *Нужний Д.Ю.* Мікролітична метална зброя... — С. 21—22.

⁶⁰ *Залізняк Л.Л.* Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту та на початку мезоліту // *Археологія.* — 1988. — № 64. — С. 16—17; *Його ж.* *Передісторія України...* — С. 65, 180.

Одержано 28.04.2001

І.Н. Гавриленко

КОПЬМЕТАЛКИ В ХОЗЯЙСТВЕ НАСЕЛЕНИЯ ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ ЭПОХИ МЕЗОЛИТА -- ЭНЕОЛИТА

В статье анализируется природное окружение, данные о хозяйственной деятельности и комплексе охотничьего вооружения тех археологических культур, где известны находки каменных челноков. Последние, как свидетельствуют убедительные аналоги, служили утяжелителями копьеметалки — мощного, обладающего большой убойной силой охотничьего оружия, особо действенного при охоте на крупных копытных животных в открытых ландшафтах.

Известная еще обитателям приледниковой зоны Восточной Европы копьеметалка в финале плейстоцена — начале голоцена применялась охотничьими племенами степной Украины (население эпиграветтской, шпанской, кукрекской и частично шан-кобинской культур). Во второй половине мезолита ее конструкция была дополнена специальными каменными утяжелителями, которые улучшили прицельность бросков дротиков и позволили эффективно промышленать туров, ведущих малостадный образ жизни. При переходе к неолитической стадии развития кукрекской и контактирующих с ней других местных мезолитических культур копьеметалки наряду с луком остались в охотничьем арсенале вновь возникших неолитических общностей: сурской, днепро-донецкой, крымской степной. Только коренная перестройка хозяйства в начале энеолита в связи с аридизацией и переходом к скотоводству привела к отказу от употребления копьеметалок и, соответственно, к исчезновению челноков.

I.M. Gavrilenko

SPEAR THROWERS IN THE ECONOMY OF THE POPULATION OF UKRAINE IN MESOLITHIC -- ENEOLITHIC EPOCH

The article deals with the analysis of the natural environment and the data on the economic activity and on the complex of hunting arms of those archaeological cultures, where the finds of stone shuttles are fixed. The latter, as the analogies show, served for increasing the weight of the spearthrowers — powerful hunting arms, especially helpful during the hunting the ungulate animals in the open landscape.

The spearthrower, known yet to the inhabitants of the pre-glacial zone of Eastern Europe, at the end of Pleistocene — the beginning of Holocene continued to be used by the hunters' tribes of the steppe Ukraine (the population of the Epi-Gravettian, Shpanskaya, Kukrek, and partially of Shan-Koba cultures). In the second half of the Mesolithic period its construction was supplied with the special stone increasers of weight, which improved the aiming the throws of javelins and enabled the successful aurochs hunting. During the transition to the Neolithic stage of development of Kukrek and other neighboring local Mesolithic cultures, the spearthrowers as well as the bow were included into the hunting arms of Neolithic communities (Surskaya, Dnieper-Don, and Crimean steppe one). The considerable change of the economy at the beginning of the Neolithic, connected with the aridisation, and next advancement of cattle-breeding on the first plan, caused giving up the spearthrowers and the disappearance of the shuttles.